

УДК 329.8

ЛЕБЕДЮК Віталій Миколайович,

кандидат наук із державного управління, доцент, Україна

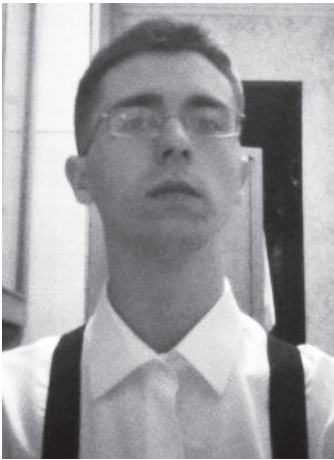
ГОМЕНЮК Андрій Вікторович,

бакалавр політології, Україна

ПРОТОПАРТІЇ, КВАЗИПАРТІЇ ЧИ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ

Процес становлення інституту політичних партій в Україні змушує дослідників звертати увагу на формування їх організаційної структури. Виявлено, що за організаційною будовою лише 2% усіх зареєстрованих партій в Україні можна вважати політичними партіями. Основними причинами цього є те, що партії не беруть постійної участі у виборах, не мають потужного організаційного представництва на місцях. Більшість партій в Україні залишаються протопартіями за організаційною будовою.

Ключові слова: протопартія, квазіпартія, політична партія

Вступ. Політичні партії завжди викликали особливу увагу з боку українських політологів. Питання щодо того чи є справді партії в Україні політичними, чи це квазіпартійні організації ще досі не має однозначної відповіді. Прихильники квазіпартійності партій в Україні стверджують, що це просто об'єднання, які працюють на фінансово-промислові групи і не презентують думки свого електорату. Водночас противники такої позиції заявляють, що партії мають організаційну структуру, ідеологію тощо, тобто мають усі ознаки, які характеризують їх як політичні партії.

Метою дослідження є з'ясувати який організаційний тип політичних партій переважає в Україні: протопартійний, квазіпартійний чи власне тип політичної партії. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- розглянути та визначити основні етапи формування інституту політичних партій в Україні;
- визначити критерії, які впливають на організаційний тип політичних партій;
- визначити організаційний тип політичних партій в Україні.

Під час дослідження було використано доробки українських та закордонних авторів. Зокрема, відомими дослідниками політичних партій та партійної організації є М. Дюверже, Е. Берк, С. Волінець, Н. Богашева. Аналіз внутрішньопартійних складових, таких як процес складання виборчих списків, внутрішньопартійну комунікацію, описано у працях О. Шиманової, О. Пасечника та Р. Каца. Інститут політичних партій досліджували Л. Гонюкова, Ж. Ла Паломбара та М. Вайнер.

Під час написання роботи було використано такі методи: метод теоретичного аналізу, історичний метод, кластерний аналіз. Метод теоретичного аналізу використовували для розгляду основних аспектів поняття. Історичний метод використовували для аналізу зміни інституту політичних партій в Україні. Кластерний аналіз застосовували для визначення організаційного типу політичних партій в Україні.

Поняття прото-, квазі- та політичних партій. Поняття «політична партія» має багато визначень. Перше пояснення ми зустрічаємо в роботах Е. Берка: «Група людей, які об'єднуються на основі визначеного ними всіма принципу, щоб поставити свої сумісні зусилля на службу національним інтересам» [2]. Таким чином, Е. Берк звертає увагу на програму та національні інтереси в цьому визначенні. Наступний крок до пояснення політичної партії зробив Б. Констан визначивши її як «групу людей, що визначають одну і ту ж політичну доктрину» [6].

Перше чітке визначення цього терміну в руслі інституційного підходу дав М. Дюверже: «Політична партія – спільнота на базі певної специфічної структури» [4]. Тобто головним М. Дюверже вважав саме організовану структуру політичної партії. Однак, це визначення дуже широке, тому Дж. Ла Паломбара та М. Вайнер вирішили дати більш чітке пояснення. На думку цих авторів, поняття «політична партія» повинне відповідати чотирьом критеріям: тривале існування організації, наявність розвинутої організаційної структури, здатної підтримувати взаємовідносини з іншими організаціями, бажання керівників усіх ланок партійної організації впливати, завойовувати і здійснювати владу, прагнення забезпечення масової підтримки на виборах [8].

Закон України «Про політичні партії» дає таке пояснення: «Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми сус-

пільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [11]. Отож, можна зробити висновок, що політична партія характеризується постійним електоратом, наявністю організаційної структури та тривалим періодом існування.

Щодо поняття «квазіпартія», то вперше його застосувала Х. Арендт як «корпоративне об'єднання управлінців, яке функціонує як єдине ціле з таємними маніпуляціями всередині себе» [1]. Тобто головними критеріями є закритість цього об'єднання та його тимчасовість. Наступним є визначення В. Ісаєва «Квазіпартія, залишаючись у межах суспільства, чинить тиск на владу через громадську думку чи іншими неполітичними способами» [5]. Тобто це об'єднання не має чіткої організованої структури. Також він дає ще одне пояснення: «Квазіпартія – організація, яка не має організованої структури, соціальної бази, програмних цілей» [5]. Тут автор звертає увагу на відсутність організованої структури, електорату та програми. Тобто можна визначити, що квазіпартії характеризуються тимчасовістю, відсутністю організованої структури, електорату та своєю закритістю.

Поняття «протопартія» деякі дослідники ототожнюють із квазіпартією. Так, наприклад, Л. Васильєв пояснює, що: «Протопартія – тимчасове політичне утворення, яке виникає в період соціальної кризи, є маргінальним явищем та локальним» [3]. Однак можна зустріти й інше визначення протопартії цього ж автора: «Партія в процесі встановлення, з нестабільною та хаотичною формою існування, відсутністю постійного електорату та чіткої ідеології» [3]. З цих визначень можна зрозуміти, що протопартії характеризуються відсутністю організованої структури, електорату, ідеології, своєю тимчасовістю, локальністю та маргінальністю. Квазіпартія відрізняється від протопартії тим, що її внутрішньопартійна комунікація є вертикальною та централізованою та можливим рівнем націоналізації (на загальнодержавному чи локальному рівні).

Для кращої візуалізації відмінностей між квазіпартією та політичною партією ми створили таку таблицю 1.1.

Таблиця 1.1.

Квазіпартія та політична партія і їх характеристика*

Критерії	Квазіпартія	Політична партія
Електорат	Тимчасовий	Постійний
Внутрішньопартійна комунікація	Вертикальна, висхідна, централізована комунікація	Вертикальна, низхідна, централізована комунікація
Ідеологія	Відсутня	Наявна
Організаційна структура	Відсутня	Наявна
Рівень націоналізації	Загальнодержавний чи локальний рівні	Загальнодержавний рівень
Час існування	Тимчасове	Тривале
Програма	Відсутня	Наявна

*складена автором

Кожна політична партія повинна пройти етапи створення, перших виборів та подальшого існування. На етапі створення, група осіб, яка вирішила сформувати політичну партію, починає розробляти певні застави, на яких буде ґрунтуватися та встановлює певні цілі. На цьому етапі таке об'єднання являється протопартією. І це легко довести. По-перше, протопартія на етапі становлення не має постійного електорату. Саме тому, головною метою такої партії є партійне виживання – існування на політичній арені. По-друге, ідеологія та програма такого об'єднання тільки починають створюватися, часто зазнаючи змін. По-третє, масштаб є локальним, тому внутрішньопартійна комунікація є горизонтальною (між партійними осередками), висхідною (від осередків до «центру») та децентралізованою, адже організаційна структура тільки починає формуватися. По-четверте, протопартія є відкритою, адже вона, задля подальшого партійного існування, набирає у свої лави всіх бажаючих, веде відкриту партійну політику та поки не може сформувати єдиний закритий «центр» для вироблення всіх партійних рішень.

Етап перших виборів показує чи змогла протопартія перейти на наступний організаційний рівень. Під час перших виборів встановлюється електорат партії, її масштабність. Стають явними мета та цілі таких партій. Саме на цьому етапі протопартія може стати як політичною партією, так і квазіпартією, як політичний проект, який має на меті тільки відтягування голосів чи тиск на владу. Квазіпартія відрізняється від протопартії тим, що масштаб її діяльності може вийти на загальнодержавний рівень, організація внутрішньопартійної комунікації стала централізованою та вертикальною за своїм характером, а тому квазіпартія є закритою («центр» приймає всі рішення без врахування позицій осередків).

Етап подальшого існування засвідчує, що такі політичні проекти як квазіпартії довго не існують та зникають до наступних виборів або стають маргінальними партійними організаціями та неактивними в

політичному житті. Політичні ж партії існують надалі, змінюючи свої програмні положення та інші характеристики для досягнення головної мети – влади.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати кластерний аналіз типу k-середніх. Цей тип відрізняється від інших тим, що кількість кластерів уже відома. У нашому випадку таких буде три: протопартія, квазіпартія та політична партія. Нашими об'єктами дослідження є політичні партії в Україні: 340 політичних партій, які зареєстровані в Державній реєстраційній службі України станом на 01.03.2016 р. Було виключено партії, що знаходяться на стадії розпуску чи припинення існування. Критеріями, які будуть використовуватися, являються електорат, внутрішньопартійна комунікація, ідеологія, організаційна структура, рівень націоналізації, час існування та програма. Щодо кожного критерію вироблена окрема система оцінки даних.

Для критерію «електорат» дані будуть кодуватися 1 (постійний) та 0 (тимчасовий), відповідно до результатів виборів, на яких брала участь партія. Якщо партія мала підтримку електорату протягом 2 і більше виборчих процесів загальнонаціонального рівня підряд, то їй надається код 1, якщо ні – 0. Внутрішньопартійна комунікація також буде кодуватися 1 (протопартійна), 2 (квазіпартійна) та 3 (політикопартійна) відповідно до того, яка характеристика комунікації притаманна для партії. Дані для цього критерію будуть визначатися зі статуту партій та порядку складання виборчих списків. Ідеологія (відсутність чи наявність), визначатиметься індексом ідеологічної артикуляції, відповідно до показників. Організаційну структуру формулюватимуть відповідно до статуту партії на наявну (код 1) чи відсутню (код 0). Рівень націоналізації ми поділили на локальний (код 0) та загальнодержавний (код 1). І визначати цей рівень ми будемо за допомогою індексу націоналізації партії. Час існування (на скількох виборах було присутня партія) покаже нам тимчасовість чи тривалість партії. А критерій «програма» з відповідним кодуванням 1 (наявна) та 0 (відсутня) буде окреслений безпосередньо програмою партії.

«Політичні» партії в Україні. Процес формування української політичної системи характеризується певними ускладненнями, адже довгий період становлення інституту політичних партій здійснювався як копіювання західних традицій без урахування українських реалій політичного життя. Основними недоліками можна вважати відсутність у законодавстві застережень щодо демократичності внутрішнього організаційного устрою, методів діяльності партії, порядку її фінансування, відкритості структур партій та прямої заборони тоталітарних партій. Через це основними відмінностями між західними та українськими партіями є недемократичний внутрішній лад, партійно-імперативний мандат та відсутність обмежень для утворення та діяльності партій.

Перша проблема полягає в тому, що ЗУ «Про політичні партії в Україні» не передбачає вимог щодо демократичної внутрішньої організації партій [11]. Надмірно централізована структура та організація передбачає можливість керівного органу чи вищої в ланці партійної структури розпуску нижчого за рангом осередку, виключення зі складу партії будь-якого її члена під різними приводами (дискредитація, порушення правил партії тощо). Лідер партії не отримує мандата довіри з боку партійного з'їзду через процедуру таємного голосування. Таким чином, можна сказати, що наразі політичні партії мають тільки демократичну оболонку, яка зовсім не відповідає західним принципам інституту політичних партій.

Немає обмежень для утворення політичних партій, котрі б мали бути спрямовані на перетворення їх у демократичні об'єднання громадян. Прикладом можуть бути партії за ознакою соціальних груп, які дезінтегрують суспільство. В Україні – це Селянська партія України, Партія ветеранів Афганістану, Партія Пенсіонерів України, Партія промисловців і підприємців України тощо. Крім того, також немає заборони на створення політичних партій за расовою, національною чи релігійною ознакою. Прикладами таких політичних партій є Демократична партія угорців України, «КМКС» Партія угорців України, Соціально-християнська партія України, Партія Християнсько-Демократичний Союз, Слов'янська партія.

Формуючись як багатопартійна система, партійна система України з часом не стала стабільною. Натомість вона перетворилася на систему, у якій домінують неформальні механізми взаємодії на ринку владних ресурсів. Це можна простежити, розглянувши етапи формування партійної системи в Україні. Перший етап був періодом початкової багатопартійності. Він відбувався в 1990-1993 роках. Відбувалося формування нових партій, в основі яких лежала ідеологічна складова (на кінець 1993 року таких налічувалося 18). Ці партії були мало чисельними та відлученими від реального прийняття владних рішень.

Наступний етап тривав із 1993 по 1998 роки. Цей етап характеризується організаційним оформленням нових партій. До Верховної Ради потрапили партії з різними ідеологіями (КПУ, НРУ, Селянська партія України, СПУ, Українська республіканська партія, КУН, Партія праці, ПДВУ, СДПУ, ГКУ, ДемПУ тощо). Таким чином, відбувається атомізація партійної системи (14 партій у ВРУ). Фінансово-промислові групи, які потребували стійкої владної підтримки власного бізнесу, намагалися отримати певні преференції незалежно від електоральних циклів. Це стало можливо шляхом підтримки бізнесом, де-факто, неінституціоцізованих політичних сил, які мають доступ до неформального розподілу впливів і привілеїв.

Під час третього етапу (1998-2006 рр.) відбувалося формування поляризованого плюралізму. Це пояснюється існуванням політичного центру і двосторонньої опозиції (КПУ та «За єдину Україну» проти НУНС та БЮТ), наявністю політичних сил, які відмовляються визнавати чи ставлять під сумнів легітим-

ність існуючих у державі порядків. Також зростає чисельність політичних партій (на кінець 2006 р. – 126 партій), утворюються їхні структури в регіонах. У Парламенті скорочується кількість політичних партій до 8.

Четвертий етап (після 2006 р.) характеризувався збереженням персонального чинника партійнополітичної структуризації. Тобто основна боротьба на виборах відбувалася між партіями та блоками, які орієнтовані на конкретних політичних лідерів (у 2006 р. – В. Ющенко, Ю. Тимошенко, В. Янукович, у 2012 р. – В. Кличко, В. Янукович, А. Яценюк, Н. Королевська). Також простежувалася суто регіональна підтримка основних політичних партій, яка суперечить загальній логіці пропорційної системи. Отож, етап інституціоналізації системи так і не було завершено, що призвело до викривлення самої сутності політичних партій.

Провівши кластерний аналіз за методологією, яку ми описали раніше, було виявлено такі результати: 8 партій (2%) належать за своєю організаційною будовою до політичних партій, 51 партія (15%) – до квазіпартій і 281 партія (83%) – до протопартій. До тих, хто входить до кластеру політичних партій за організаційним типом, відносяться Партія Зелених України, Демократична партія України, Соціалістична партія України, Конгрес Українських Націоналістів, Народний Рух України, Комуністична партія України, Народна партія та Партія Регіонів. Натомість усі партії, які представлені у Верховній Раді України VIII скликання – є квазіпартіями: партія «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», ПП «Опозиційний блок», ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ВО «Батьківщина». Чому такі результати? По-перше, більшість партій не мають постійного електорату (такого, який би підтримував партію протягом 2 і більше виборчих процесів), оскільки самі партії не постійно беруть участь у виборах. 308 партій брали участь у виборах менше 2 раз, що становить 90% від усіх зареєстрованих. По-друге, внутрішньопартійна комунікація в нас представлена вертикальною та централізованою системою прийняття рішень. По-третє, справді національних партій (що представлені на загальнодержавному рівні) у нас представлено лише 6, що становить 1,7%.

Наразі, потрібно вказати причини переважання протопартій та квазіпартій на партійному полі України. Для того, щоб партія мала владу, їй потрібно отримати підтримку виборців під час виборчої кампанії. Але участь у виборах вимагає залучення великих грошових ресурсів. Факторами подорожчання проведення виборчих кампаній в Україні є залучення іноземних політтехнологів, аванси особам, які здатні залучити адміністративний ресурс, «подарунки» виборцям, поточні видатки (агітація, техніка, утримання виборчих штабів). Тому через «подорожчання» проведення передвиборчих кампаній, фінансування за принципом «невеликі суми від прихильників партії» стає неможливим. І саме в такій ситуації олігархи стають хорошим вирішенням. Це можливо через недосконалість українського законодавства. Відповідно до ЗУ «Про політичні партії» у ст. 14 прописані такі умови: «Політичні партії для здійснення своїх статутних завдань мають право на власне рухоме і нерухоме майно, кошти, обладнання, транспорт, інші засоби, набуття яких не забороняється законами України» [11]. Як бачимо, жодного слова про ліміти щодо використання коштів та майна. Також в законодавстві не вказано на гроші, які можуть бути надані партії від прихильників. Відсутність законодавчих лімітів витрат і внесків на виборчу кампанію, вимог щодо розкриття інформації про джерела формування виборчих фондів призводить, з одного боку, до посилення впливу корпорацій на партійні фінанси, а відтак – корумпованості політики, а з другого – не дає підстави виявити, які фінансово-промислові групи стоять за перемогою партії на виборах. В Україні запровадження звітності про внески і витрати на вибори в умовах відсутності органів, які б мали достатні повноваження для перевірки повноти та правдивості відомостей, що містяться у фінансових звітах партій і кандидатів, а також браком адекватних санкцій за порушення, так і не призвело до підвищення рівня відкритості партійних фінансів.

Отже, з'являється можливість для масових грошових вливань з боку олігархату. Такі можливості дозволяють «купляти» як окремих депутатів, так і цілі групи для просування «потрібних» законів, що своєю чергою веде до впливу на прийняття рішень у Парламенті. Для достатньої кількості коштів, політична партія зацікавлена в залученні нових членів та створенні представництва у більшості населених пунктах. Натомість квазіпартіям не потрібно створювати розгалужену організаційну структуру чи мати великий партійний актив. Таким чином, брак обмежувальних та регулюючих норм у законодавстві сприяє існуванню квазіпартій, на відміну від політичних партій, де саме прихильники та члени партії формують її бюджет.

Політичні проекти, які з'являються від виборів до виборів, за підтримки олігархату (грошові вливання, використання підконтрольних ЗМІ тощо) залишаються незмінними атрибутами українського політичного життя. Таке існування квазіпартій можливе саме через прогалини в законодавстві. Лідери тієї чи іншої партії, яка була зареєстрована раніше, продають її олігархам. Ті зі свого боку перейменовують партію, змінюють програму, наймають іноземних PR-технологів для перемоги на виборах. В ретроспективі можемо побачити приклади таких проектів: 2006 р. – Народний блок Литвина, Віче; 2007 р. – Блок Литвина, Блок КУЧМА; 2012 р. – Партія Наталії Королевської – «Україна Вперед!»; 2014 р. – Сильна Україна, 5.10.

Наступним аспектом, який сприяє квазіпартійності в Україні, є переважання *mélange*-ідеології. Тобто сучасні партійні ідеології поєднують ідеї, норми та цінності, характерні для різних політичних ідеологій. Це призводить до показовості прийнятої ідеології та невідповідності програмі партії. Відповідно до індексу ідеологічної артикуляції (співвідношення показників ідеологічно-ціннісного змісту і декларативності політичних програм) в Україні лише 2% партій мають сформовану ідеологію (показник вище 0,5). Показник індексу для ВО «Батьківщина» становить 0,34, що вказує на *mélange*-ідеологію. Яка ж перевага для партії від цього? Це явний приклад *catch-all party*, яка задля об'єднання людей із різними поглядами та цінностями має досить нечітку ідеологію. В майбутньому, вона мобілізує своїх прихильників як електорат на виборах. Найчастіше такі партії можна охарактеризувати толерантними та плюралістичними. А після того, як партія пройшла в законодавчий орган, вона має можливість долучатися до коаліцій будь-яких форматів. Тобто аспект ідеологічного плюралізму є необхідним для політичного виживання квазіпартій.

Також потрібно звернути увагу на ще один критерій, який відрізняє квазіпартії від політичних і який, на нашу думку, сприяє поширенню квазіпартій в Україні. Це внутрішньо-партійна комунікація. Як уже було зазначено, у квазіпартії вибудована вертикаль прийняття та надходження політичних рішень із «Центру» до партійних осередків із обмеженістю чи відсутністю можливості впливати на ці рішення осередками. Що дає така комунікація для квазіпартії? Це додатковий контроль над партійцями та осередками. Це зменшує можливість рекрутування нових лідерів із «низів», лідерів, які б підтримувалися осередками партії. У квазіпартії один лідер, який приймає всі рішення і який веде партію на виборах. Чому це вигідно для керівників партії? Адже більшість квазіпартій, як уже було сказано, направлені на існування саме як лідерські проекти. А саме посилення впливу осередків та можливість делегувати «Центру» консультативні рішення цими осередками, руйнує всю логіку існування квазіпартій як політичних проектів. Така комунікація забезпечує незмінність лідера та консервує вплив «Центру» у внутрішньо-партійному прийнятті рішень.

Висновки. Розглянувши процес інституціоналізації політичних партій в Україні в окремий інститут, було виявлено особливості, які впливали на цей процес. До них ми віднесли зміну партійної системи, постійні зміни в законодавство, яке регулює діяльність політичних партій в Україні. Визначено, що процес становлення інституту політичних партій в Україні ще не завершено.

Провівши кластерний аналіз, ми виявили такі результати: 8 партій належать за своєю організаційною будовою до політичних партій, 51 партія – до квазіпартій і 281 партія – до протопартій. Нагадаємо, що протопартії – тимчасові об'єднання, у яких переважає горизонтальна, висхідна, децентралізована внутрішньопартійна комунікація, немає ідеології, організаційної структури, мають локальний рівень націоналізації та тимчасовий електорат.

Основними причинами такого стану речей ми визначили те, що партії не беруть постійної участі у виборах, не мають потужного організаційного представництва на місцях, мають недемократичну внутрішньопартійну комунікацію. По-перше, більшість партій не мають постійного електорату, оскільки самі не постійно беруть участь у виборах. По-друге, внутрішньопартійна комунікація в нас представлена вертикальною та централізованою системою прийняття рішень. Саме зміни в зазначених критеріях самими партіями (брати постійну участь у виборах, змінити внутрішньопартійну комунікацію на більш демократичну та децентралізовану, створити потужну мережу партійних осередків в усіх адміністративно-територіальних одиницях для виходу партії на національний рівень) змогли б пришвидшити перехід українських партій до політичних партій за організаційною структурою.

Література:

1. Арентдт Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арентдт ; пер. с англ. И. Борисовой и др. ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996.
2. Берк Е. (Burke E.) A Vindication of Natural Society [Text] / E. Burke. – Indianapolis, 1982.
3. Васильев Л. Становление политических партий и партии «нового типа» [Текст] / Л. Васильев // Общественные науки и современность, 2010. – № 2. – С. 114–125
4. Дюверже М. Политические партии. – М. : Академический проект; Королев; Парадигма, 2005. – С.18
5. Исаев Б, (Исаев Б.) Теория партий и партийных систем [Текст] / Б. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 172 с.
6. Констан Б. (Constant B.) Fragments d'une ouvrage abandonné sur la possibilité d'une constitution républicaine dans un grand pays (1810) [Text] / B. Constant. – Aubier, 1991. – 259 p.
7. Корнієвський О. Квазігромадські об'єднання: деякі особливості та механізми запобігання деструктивній діяльності [Текст] / О. Корнієвський // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 31. – С. 394-401.
8. Ла Паломбара Дж. (La Palombara Ed. J.), Вайнер М. (Weiner M.) Political Parties and Political Development. – Princeton, 1966. – P. 424-428.
9. Партійна система України після парламентських виборів 2012 : ефективне число партій і місце в класифікації : Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1062/>. – Заголовок з екрану.

10. Політичні партії [Електронний ресурс] / Державна реєстраційна служба України. – Режим доступу : <http://www.drsu.gov.ua/party>. – Заголовок з екрану.

11. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III (зі змінами) [Електронний ресурс] / Верховна рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>. – Заголовок з екрану.

References:

1. Arendt H. *The Origin of Totalitarianism*. Moscow : CentrCom, 1996.
2. Burke E. *A Vindication of Natural Society*. Indianapolis, 1982.
3. Vasiliev L. [The formation of political parties and the party of the 'new type']. *J. Social Science and Modernity*. 2010;1(2):114-125.
4. Duverder M. *Les partis politiques*. Moscow : Paradigma, 2005.
5. Isaev B. [The theory of political parties and party systems]. Moscow, 2008.
6. Constant B. *Fragments d'une ouvrage abandonné sur la possibilité d'une constitution républicaine dans un grand pays (1810)*. Aubier, 1991.
7. Korniyevskii O. Корнієвський О. [Quasi Public associations, some of the features and mechanisms to prevent destructive activities]. *Hileia*. 2010 ; 1(31):394-401.
8. La Palombara EdJ, Weiner M. *Political Parties and Political Development*. Princeton, 1966.
9. Partiyna systema Ukrainy pislа parlamentskykh vyboriv 2012: efektyvne chyslo I misce v klasyfikacii : Analychna zapyska [Ukraine's party system after the 2012 parliamentary elections, the effective number of parties and place in the classification: Policy Brief]. Retrived from : <http://www.niss.gov.ua/articles/1062/>.
11. Political party. Retrived from : <http://www.drsu.gov.ua/party>.
12. Pro politychni partii v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2365-III [On Political Parties in Ukraine : Law of Ukraine on April 5, 2001 r. Number 2365-III]. Retrived from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.